

նեղով, դատարկի Հայաստանը: Երկու կողմից զիջումներ են լինում. «Կորբու-
լոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները քանդվեցին, Հայաստանն էլ
մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի»⁸⁴, Տակիտոսը տվյալ դեպքում դիտում է
հարցի պաշտոնական կողմը, իսկ իրականում Հայաստանում տերն ու տնօրենն
էին հայ-պարթևական զորքերը և Տրդատ թագավորը:

3. ՏՐԴԱՏ Ա ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՄԵՇ ՀԱՅԲԻ ԹԱԳԱՎՈՐ

Պարթևների պառավիրակները Հռոմում: 63 թվականի գարնանը Վաղարշ
Ա-ը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և Ներոնին հղած նամակով տեղեկացնում
պարթևների ռազմական հզորության մասին, բայց ավելացնում է, որ հանուն
ընդհանուր խաղաղության նա համաձայն է, որ Տրդատը, որին քրմապետա-
կան պարտականությունները թույլ չեն տալիս անձամբ գնալ Հռոմ, արքայա-
կան թագն ստանա հռոմեական զորոշների ներքո, կայսեր կիսանդրու առաջ,
հռոմեական լեգեոնների ներկայությամբ⁸⁵:

Հռոմի համար այս առաջարկի ընդունումը հավասարազոր էր ճանաչել
Պետոսի խայտառակ պարտության արգասիքը հանդիսացող Հռոմեայի հա-
մաձայնագիրը: Ներոնը Վաղարշ Ա-ի դեսպանների առաջարկի հետ համաձայն
չէր, նա ուզում էր շարունակել պատերազմը մինչև հաղթանակ: Դեսպաններին
ուղեկցող հռոմեական ցենտուրիոնին կայսրը հարցնում է. «Թե ի՞նչ վիճակում
է Հայաստանը», վերջինս պատասխանում է, որ «այնտեղից բոլոր հռոմեացի-
ները դուրս են եկել»: Ներոնի համար պարզ է դառնում ռաբրբարոսների ծաղ-
րանքը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խլած ունեին»⁸⁶: Կայսրության հեղի-
նակությունը անհրաժեշտ էր փրկել:

Ներոնը հատուկ խորհրդակցություն է հրավիրում և ներկա գտնվող «պե-
տության ամենակարևոր մարդկանց» առաջ հարց է դնում, «Թե ի՞նչն են գե-
լադաստում՝ պատերազմ՝ անհայտ ելքով, թե՞ անպատիվ խաղաղություն»⁸⁷: Ու-
րողվում է պատերազմը շարունակել և զորահրամանատար է նշանակվում Կոր-
բուլոնը, ռորովհետև Պետոսի դեպքն ավստոսանք էր առաջ բերել»⁸⁸: Վաղարշ
Ա-ի պատգամավորները ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են
նվերներ, որպեսզի Տրդատը, եթե անձամբ խնդրելու լինի, չզրկվի նույնը
ստանալու ոչ ապարդյուն հույսից»⁸⁹: Այսպիսով՝ խորհրդակցությունից հետո
Ներոնը որոշում է շարունակել պատերազմը, իսկ Վաղարշ Ա-ի դեսպաններին
առատ ընծաներով հո է ուղարկում և պատասխանում, որ նա այնուամենայնիվ
պատրաստ է հայկական թագը հանձնելու Տրդատին, պայմանով միայն, որ
նա անձամբ գա Հռոմ և իրեն համարի կայսրության հպատակ:

Հարցի այսօրինակ լուծմանը նպաստում էր հետևյալը: Հռոմեական կայս-

84 Նույն տեղում, էջ 117—118: Tacit., Նույն տեղում, XV, 17:

85 S⁸ Tacit., Annal., XV, 24:

86 Նույն տեղում, էջ 119—121: Tacit., Annal., XV, 25:

87 Նույն տեղում:

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում:

րությունը այս նույն ժամանակ հատուկ քաղաքականություն էր տանում, որի հիմնական նպատակն էր Պոնտական (Սև) ծովը դարձնել ներքին ծով, այսինքն՝ տեր ու տիրակալ դառնալ Սև ծովի բոլոր ափերին, հատկապես Կովկասյան ծովափին և Բոսպորի թագավորությանը Տավրիկյան թերակղզում (Ղրիմում)։ Հետևյալ՝ 64 թվականին, հռոմեական պրովինցիայի վերածվեց Պոնտոսի թագավորությունը, իսկ Բոսպորի թագավորություն ուղարկվեց հատուկ հռոմեական նավատորմ։ Հռոմեական կայսրության հզորության ու ներքին ապահովության համար այս հարցերի լուծումը պակաս նշանակություն չունեի, քան հատկապես հայկական հարցի լուծումը։ Ահա այս է հիմնական պատճառը, որ ներոնը մի կողմից շարունակում էր պատերազմը Արևելքում, իսկ մյուս կողմից դեմ չէր, որ այն վերջանա փոխադարձ զիջումներով, բայց գոնե արտաքուստ պահպանելով Հռոմի հզորությունը և փայլը։

Կորբուլոնի միջոցառումները։ Խոշոր պետական գործիչ և զորավար Կորբուլոնը շատ լավ էր ըմբռնում բարդ իրադրությունը և գիտակցում, թե ինչ պետք է անի Հռոմի վարկը պատշաճ բարձրության վրա պահելու համար։ Ասորիքի լեգատ էր նշանակվել Կայոս Կեստիոսը, իսկ Կորբուլոնը մյուս բոլոր պաշտոններին ազատվել էր, որպեսզի վարեր պատերազմը, որը երկու կողմերի համար էլ ցանկալի չէր։

Կորբուլոնի հրամաններին պետք է ենթարկվեին տետրարքները (չորրորդապետները, այսինքն՝ Հռոմին ենթակա մասնատված թագավորությունների իշխանները), թագավորները, պրեֆեկտները (դաշնակից զորքերի հռոմեական հրամանատարները), պրովինցիալ տնտեսները (Հռոմի փոքր պրովինցիաների կառավարիչները) և այն պրետորները, որոնք կառավարում էին պարթևների թագավորության սահմանակից պրովինցիաները։ Բացի դրանից, Պաննոնիայից օգնության էր եկել 15-րդ լեգեոնը Մարիոս Կելսոսի հրամանատարությամբ։ Ինչպես հաղորդում է Տակիտոսը, Կորբուլոնի ճիշտանությունը համարյա անչափ աճեց, ինչպիսի իշխանություն հռոմեական ժողովուրդը տվել էր Գնեյոս Պոմպեոսին՝ ծովահենների պատերազմը վարելու համար»⁹⁰։ Սակայն նա ընտրություն կատարեց. 4-րդ և 12-րդ լեգեոնները, որոնք քիչ էին ռազմական, փոխադրեց Սիրիա, իսկ Հայաստան հասան Կորբուլոնի 6-րդ և 7-րդ լեգեոնները, ռորոնք զինվորական կազմը մնացել էր անվթար և վարժված էր հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների մեջ»։ Այնուհետև, Կորբուլոնը ռավելացրեց նաև տասնհինգերորդականներին, որոնք նոր էին բերված, ավելացան նաև ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից ու Եգիպտոսից և եղած բոլոր հեծելազորային ու հետևակ ջոկատները և թագավորների օժանդակ զորքերը, որ ի մի էր հավաքել Կորբուլոնը Մելիտինեի մոտ. այդտեղից նա պատրաստվում էր անցնել Եփրատը»⁹¹։

Այնուամենայնիվ, Կորբուլոնը նորից փորձում է վաղարշ Ա-ին համոզելու

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 121: Tacit., Annal., XV, 25.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 121, 123: Tacit., Annal., XV, 26: Մելիտենից ու հեռու գտնվում էր Տոմիսա ամրոցամերձ գետանցը Եփրատի վրա, որը մի ժամանակ օգտագործել էր Լուկիոս Լուկուլոսը և մտել Հայաստանի Մոփաց աշխարհը (Տե՛ս 2. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հռոմը, էջ 97—99)։

համաձայնության գալ՝ հաշտություն կնքել և Տրդատին Հռոմ ուղարկել ներքին ձեռքից թագ ստանալու համար: Այդ միջոցով Կորբուլոնը ձգտում էր «վերականգնել Հռոմի հեղինակությունն ու պատիվը խաղաղ ճանապարհով»⁹²:

Հեռատես ու խելոք Վաղարշ Ա.-ը հենց դրան էր սպասում: Պատերազմական գործողությունները դեռ չէին սկսվել, երբ հաշտության բանակցությունների համար Կորբուլոնին են ներկայանում Վաղարշի և Տրդատի դեսպանները: Պրանից հետո, 64 թվականի գարնանը, երբ հռոմեական բանակը անցնում է նփրատ գետը և մասնում Հայաստան, ներկայանում են Տրդատի և Վաղարշի հաշտության բանագնացները, որոնց Կորբուլոնն ընդունում է և ետ ուղարկում ցենտուրիոնների հետ միասին, վերջիններիս լիազորելով պարթևների հետ բանակցել, իբրև Հռոմի ներկայացուցիչներ:

Հռանդեայի դաշնագիրը: Տակիտոսի բառերով ասած «Վուրգեսն ընդհանրապես համառ չէր և ձգտում էր մի քանի պրեֆեկտուրաների համար զինադար կնքել»⁹³, Այս բանակցություններից հետո Վաղարշ Ա.-ը թողնում է Տրդատին իբրև Հռոմի կողմից նշանակված Հայաստանի թագավոր և, ձեացնելով, թե այլևս չի միջամտելու նրա հետագա գործերին, մեկնում է իր թագավորության ամառային մայրաքաղաքը՝ էկբատանա (այժմ՝ Համադան), որտեղից, այնուամենայնիվ, ուշի-ուշով հետևում է դեպքերի ընթացքին: Նախնական բանակցություններից հետո տեղի է ունենում Կորբուլոնի հանդիպումը Տրդատի հետ Հռանդեայում, այն տեղում, որտեղ պարտություն էր կրել Պետոսը: Սրանով պարթևները ցույց են տալիս, որ հաղթողներն իրենք են, իսկ Կորբուլոնն էլ համաձայնում է այդ առաջարկին, «որպեսզի բախտի տարբերությունն էլ ավելի բարձրացնի իր փառքը»⁹⁴:

Հռոմեական կողմը ամեն կերպ ձգտում էր ցույց տալ իր հարգանքն ու համակրանքը Տրդատին: «Տիրիդատի ճամբարն եկան՝ վերջինին պատիվ ցույց տալու համար ականավոր հռոմեական հեծելազորական՝ Տիրերիոս Ալեքսանդրը, որը տրված էր Կորբուլոնին իբրև օգնական պատերազմում, և Կորբուլոնի փեսան՝ Վինիկլիանոս Աննիոսը, որը թեպետ սենատորական տարիք չուներ, բայց նշանակված էր հինգերորդ լեգեոնի լեգատի փոխանորդ. այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա դավադրությունից. հետո վերջին քսանական հեծվորներ: Եվ Կորբուլոնին տեսնելուն պես թաղավորյա առաջին ցատկեց ձիուց. Կորբուլոնն էլ սպասեցնել չույլեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար աշ ձեռքը տվին»⁹⁵, Այնուհետև տեղի է ունենում դիվանագետներին պատշաճ փոխադարձ հաճոյախոսություն: «Կորբուլոնը, — պատմում է Տակիտոսը, — գուցե երիտասարդին, որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը, բռնել է ապահով փրկարար ուղին»: Տրդատը իր հերթին ճշատ խոսելով իր ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն հիշեցնում էր, որ չնայած դրան, ինքն այնուամենայնիվ կերթա Հռոմ և կտանի կայսեր նոր պատիվ՝ աղերսարկու Արշակունուն, թեպետ պարթևները պարտված չեն պա-

92 Հ. Մաճանյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 348:

93 Tacit., Annal., XV, 27:

94 Cass. Dio, LXII, 23, 2; Tacit., Annal., XV, 23:

95 Tacit., Annal., XV, 29:

տերազմում»։ Փոխադարձ սիրալիրություններից հետո «որոշվեց, որ Տիրիդատը կայսեր արձանի մոտ գնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն ներոնի ձեռքից. բանակցությունն ավարտվեց ողջագուրանքով»⁹⁶։

Մի քանի օր անց տեղի է ունենում հանդիսավոր ծիսակատարությունը. «Երկու կողմերից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելազորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ հռոմեական լեգեոնները՝ փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին. մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ և կուրուլ աթոռի վրա ներոնի արձանը»։ Այս հանդիսավորությունը բոլոր ներկաների վրա մեծ տպավորություն է թողնում։ Տակիտոսը, շարունակելով իր նկարագրությունը, հաղորդում է, որ այդ կուրուլ աթոռին «մոտեցավ Տիրիդատը՝ համաձայն սովորության զոհեր մատուցանելով. գլխից վերցրած ապարոշը մոտեցնում է ներոնի արձանի ստորին մասին։ Ընդ որում բոլորի սրտերը շատ հուզվեցին. սրանց հուզվել ավելի ևս սաստկանում էր նրանից, որ հռոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին»։ Հաղորդելով այս, Տակիտոսը ավելացնում է. «Տիրիդատը պիտի գնա ի ցույց ժողովուրդներին, թե որչափ է նա հեռու գերի լինելուց»⁹⁷։ Սույն ոգով է արտահայտվում նաև Պլինիոսը⁹⁸։

Այդպիսով, մի քանի օրից Հռանդեայում տեղի է ունենում հանդիսավոր արարողություն։ Հրապարակորեն, հռոմեական և հայ-պարթևական բանակի ներկայությամբ Տրդատը հանում է իր գլխից արքայական խույրը և դնում գահի վրա, կայսեր կիսանդրու առաջ, որպեսզի Հռոմոյն այն վերստանա ներոնի ձեռքից։ Հաղթվել, կայսեր արձանին երկրպագելը ուստի արարողության սովորական ձև էր, որ Հռոմից կախման մեջ գտնվող թագավորները պետք է կատարեին գահ բարձրանալիս⁹⁹։ Սակայն նախորդ դեպքերից հետո արարողության այս ձևը այլևս անբավարար էր։ Անհրաժեշտ էր, որ Տրդատը գնար Հռոմ և կայսեր ձեռքից ստանար հայկական թագը։

«Այս էր Կորբուլոնի արշավանքի նպատակը։ Մյուս և ավելի կարևոր նպատակն էր՝ պահպանել Արևելքում Հռոմի ռազմական արժանապատվությունը։ Արշավանքը հասել էր իր նպատակին և ոչ մի դեպքում չի կարելի պնդել, թե Կորբուլոնը պայմանագիրը կնքել էր կառավարության կողմից մերժված պայմաններով։ Հակառակ դեպքում կառավարությունը հազիվ թե վավերացներ այդ պայմանագիրը։ Սակայն ոչ այնքան Կորբուլոնն էր հետևում կառավարության ցուցումներին, որոնք ինքը կառավարությունը թույլ տվեց պատերազմը վարելու՝ ըստ իր սեփական հայեցողության։ Տրդատի թագադրումը Հռոմում պետք է ներոնին հատուցեր նրա ռազմական ժրագրերի ձախուրման դիմաց»¹⁰⁰։

⁹⁶ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 127: Tacit., Annal., XV, 28.

⁹⁷ Նույն տեղում, XV, 29.

⁹⁸ St'n Plin., NH., VI 23.

⁹⁹ St' Tacit., Annal., XII, 17.

¹⁰⁰ О. В. Кудрявцев, Рим, Армения и Парфия..., էջ 58.

Հանդեսները և խրախուսանքը վերջանում են փոխադարձ համաձայնությունամբ, և հետևյալ օրը Տրդատը Վաղարշի փամանակ, որպեսզի նա այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին ու մորը. այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողնեց իր աղջկան» և, եթե հավատանք Տակիտոսին, ժողերսական նամակ ուղարկեց ներոնին»¹⁰¹:

Տրդատը գնում է տեսության իր եղբայրներին՝ Ատրպատականի մայրաքաղաք Քանձակում՝ իր եղբայր Բակուրին, իսկ Մեդիայի կենտրոն էկրատանայում՝ Վաղարշ Ա-ին: Վերջինս հետևում էր, որ պարթևական կողմի համաձայնողական քաղաքականությունը նվաստացման չհասնի: Վաղարշ Ա-ը «հագում էր իր եղբոր մասին» և «սեփական սուրհանդակների միջոցով կորբուլոնից պահանջում, որ Տիրիդատը չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի գնալ հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվին եղբայրաբար գրկախառնվելուց և շատիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ»¹⁰²:

Տրդատ Ա-ի թագադրումը Հռոմում: Տրդատի ուղևորությունը Հռոմ՝ թագադրության համար, բավական մանրամասնորեն նկարագրել է Դիոն Կասիոսը¹⁰³, Տրդատը իր շքախմբով ճանապարհ է ընկել, հավանաբար, 65 թվականին: Հստ Դիոն Կասիոսի վկայության, Տրդատը ուղևորվել է իր ընտանիքով՝ կնոջ ու զավակների հետ, որոնց հետ էին նաև իր եղբայրների՝ Վաղարշ Ա-ի ու Բակուրի և Ադիաբենեի թագավոր Մոնոբազի (Մանավազի) որդիները: Սրանց ուղեկցում է 3000 հայերից ու պարթևներից բաղկացած շքախումբը, ինչպես և հռոմեական հատուկ զորամաս: Գնում էին միայն ցամաքային ճանապարհով, քանի որ Տրդատը, որպես զրադաշտական և գլխավոր քրմապետ, չէր կարող «պղծել» շուրջ: Հայաստանից մինչև Հռոմ ընկած ողջ տարածությունը հայոց թագավորն ու թագուհին լինելով ուժի ու գեղեցկության ծաղկման շրջանում, անցնում են ձիեր հեծած: Ծանապարհորդությունը տևում է ինն ամիս և յուրաքանչյուր օրը Հռոմի գանձարանի վրա նստում է 300.000 դրամ կամ 800.000 սեստերց (մոտ 200.000 ոսկի ֆրանկ): Ամենուրեք Տրդատին ու նրա շքախմբին հանդիսավոր ընդունելություն են ցույց տալիս: Իսկ երբ հասնում են Իտալիա, հայոց թագավորին ու թագուհուն դիմավորում են կայսեր կողմից ուղարկված կառքերը, որոնցով նրանք հասնում են Նեապոլիս, որտեղ նրանց սպասում էր ներոնը: Այստեղ Տրդատն ու նրա շքախումբը ընդունվում են մեծ պատիվներով: Ավելորդ չէ հիշատակել հետևյալ մանրամասնությունները: Երբ Տրդատը գնում է ներկայանալու ներոնին, ինչպես ընդունված էր կայսերական ընդունելությունների ժամանակ, նա պետք է արձակեր սուրը, սակայն նա հրաժարվում է այդ անել, այլ գամերով ամրացնում է պատյանին: Մոտենալով կայսերը՝ Տրդատը կատարում է ուխտ բերելու ծիսակատարությունը, ինչպես այդ սովորաբար արվում էր յուրաքանչյուր կախյալ թագավորի կողմից, երբ թագ էր ստանում կայսրից: Տրդատը խոնարհվում է կայսեր առջև մի ծնկի վրա շոքած ու ձեռքերը կրծքին խաչաձև բռնած և նրան անվանում է տեր: Ապա նե-

101 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 129: Tacit., Annal., XV, 30.

102 Նույն տեղում, XV, 31:

103 S^c Cass. Dio, LXIII, 1—7:

րոնը իր մեծարգո հյուրի պատվին Պուտեոլում գլադիատորական խաղեր է կազմակերպում և սուսերաժարտություններ, և Դիոն Կատախոսի վկայությամբ¹⁰⁴, Տրդատը նետեր է արձակում գազանների վրա և մի անգամից մի նետով սպանում երկու ցուլ: Անշուշտ այս դեպքն է, որ իր արտացոլումն է գտել հայկական ավանդություններում, և հայ մատենագիրներն իբրև եկեղեցու շատագովներ, այս սխրագործությունները վերագրել են առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատ Գ Արշակունուն (287—332):

Այնուհետև, Ներոնը Տրդատին իր շքախմբով տանում է Հռոմ, ուր կատարվում է թագադրության հանդեսը:

Թագադրությունը մեծ հանգիստավորությամբ տեղի է ունենում «Փորոնում»¹⁰⁵ (Ֆորումում), որտեղ Ներոնը Տրդատի գլխին դնում է հայկական թագը: Բոլոր ներկա գտնվողները ցնծությամբ շնորհավորում են հայոց թագավորին: Երեկոյան ներկայացում է տրվում Պոմպեյ քաղաքի մեծ թատրոնում, որն այդ առիթով զարդարված էր շքեղ դիպակներով, ծիրանիով ու ոսկով, որի համար այդ օրը հռոմեացիներն անվանում են «ոսկե օր»: Ներկայացումն ավարտվում է ճոխ խնջույքով¹⁰⁶:

Տրդատ Ա Արշակունին հայկական գանի վրա: 66 թվականին Տրդատը իր շքախմբով վերադառնում է Հայաստան իբրև «մեծ թագաւոր Հայոց մեծաց» և սկսում իր բուռն գործունեությունը՝ վերականգնելու շուրջ տասնամյա պատերազմներից տուժած երկիրը:

Տրդատի թագավորությունը կարելի է բաժանել երկու ժամանակաշրջանի: Առաջին շրջանն էր 54—63 թվականները, երբ նրա թագավորացումը պաշտոնապես չէր ճանաչվել Հռոմի կողմից և իր կենտրոնն էր 37 թվականից պարթևներին անցած Մծրին քաղաքը. երկրորդ շրջանն սկսվում է 63 թվականից, երբ նա պաշտոնապես ճանաչվեց Հռոմի ժերակույտի կողմից, սակայն թագադրության արարողությունը Հռոմում տեղի է ունենում 66 թվականին: Սրանից հետո միայն Տրդատը վերադառնում է իբրև Հայոց երկրի օրինավոր տիրակալ: Տրդատ Ա-ի թագավորությունը տևած պիտի լինի մինչև մ. թ. 88 թվականը:

Վերադարձող Տրդատ թագավորին Ներոն կայսրը տվել էր «նվերներ» 50 միլիոն դենար արժողությամբ¹⁰⁷, և թույլտվություն՝ վերականգնելու Կորնոլոնի զորքերի կողմից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը: Փառամուլ կայսրը ցանկություն էր հայտնել, որպեսզի Հայաստանի վերականգնվող մայրաքաղաքը իր անունով կոչվեր Neroneia, սակայն երեք տարի չանցած Ներոնը մահանում է և նրան հաջորդած կայսրները նրան առանձնապես չէին համակրում և այդ հանձնարարությունը չի իրագործվում: Հայաստանի վերականգնված մայրաքաղաքը շարունակում էր նախկինի պես կոչվել Արտաշատ:

Տրդատ Ա-ը մեծ եռանդ ու ձեռնբերեցություն է հանդես բերում երկրի վերականգնման ու շենացման հարցում: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ Ներոն

104 S^h Cass. Dio, LXIII, 1—7:

105 Այսպես է կոչվում Հռոմի ֆորումը ետրենացու բնազրում (Բ, ձը.):

106 S^h 2. Մանեգյան, Փնական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 350—352:

107 S^h K. B. Трезер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 199—200:

կայսրը Տրդատին տվել էր նաև քաղաքապետ արհեստավորներ, որոնք պետք է զլխավորեին Արտաշատի վերականգնման աշխատանքները: Սակայն Տրդատը չի բավարարվում սրանցով. նա մեծ դրամ խոստանալով, ձգտում էր իր հետ արգելք էր հանդիսանում, թույլ տալով թագավորին տանել միայն նրանց, որոնց տվել էր կայսրը¹⁰⁸:

Կորբուլոնի կողմից ավերված մայրաքաղաք Արտաշատը վերականգնվում է, դառնալով ավելի փարթամ և շքեղ քաղաք: Անտղաակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը, հետևելով իր տոհմի նախորդների ավանդույթներին, իր գահակալությունը սրբազործելու համար, մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսային արվարձաններում հիմնում է սրբավայր, որը պիտի կոչվեր «Դուին-Ասաակ»¹⁰⁹: Ազաթանգեղուսի տեղեկություններից երևում է, որ Ասաակ արվարձանում հիմնված տաճարը նվիրված էր Տիր աստծուն և «Իբրև ուսման ճարտարութեան մեհեան» և «երազահան պաշտաման Տրի դից», կոչվում էր «Սրազամոյն»¹¹⁰: Սրա ուխտի օրը Տրդատ Ա-ը սահմանում է հայկական ամսի 17-րդ օրը, որը այնուհետև կոչվում է «Ասաակ»¹¹¹: Այս տաճարի շենքը պիտի լինի Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված I դարում կառուցված եռանավ բազիլիկան, որը քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո դարձել է քրիստոնեական տաճար¹¹²:

Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Կ. Վ. Տրեվերը, Հայաստան բերված հռոմեական վարպետների խումբը մասնակցել է ոչ միայն Արտաշատ մայրաքաղաքի վերականգնման աշխատանքներին, այլև հայոց թագավորների ամառային նստավայրի՝ Գառնիի, մասնավորապես Գառնիի Արեղ-Տիրին-Միհրին նվիրված հուշակավոր տաճարի շինարարական աշխատանքներին¹¹³: Ինչպես երևում է Գառնիի հունարեն արձանագրությունից, իր թագավորության 11-րդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. 77 թվականին, թագավորը վերականգնել է նաև խիստ վնաս-

108 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

109 Ասաակ ('Ασακ—«Աշխարհացույց»-ում հիշատակվում է աղճատված՝ Դզին—Ասաակ ձևով [պիտի լինի՝ Դվին—Ազաակ], տե՛ս J. Marquart, Eransahr, էջ 9)--- անունով քաղաքը դրսևում էր պարթևական թագավորության հյուսիս-արևելյան ծայրամասում ընկած Ուստովա ('Αστυγγο) նահանգում, այժմյան Փուլանի տեղը, որը XIII դարում հայտնի էր Դավին անունով: Այս Ասաակ քաղաքի տաճարում թագադրվեց պարթևական Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր Արշակ Ա-ը (մ. թ. ա. շուրջ 250) և այնուհետև դարձավ այս դինաստիայի հիմնական սրբավայրը: (Isidori Characeni, Mansiones Parthicae, § 11, „Geographi graeci minores“, t. I, 1965, էջ 251—252: Տե՛ս M. V. Minorsky. Le nom de Dvin, „Revue des études arméniennes“ tome X, fasc. 1. Paris, 1930 էջ 117—120:

110 Տե՛ս Ագաթ., էջ 404:

111 Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Հին հայաստանի հիմնական կրօնը Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 158:

Ազաթանգեղոսը հաղորդում է, որ մ. թ. IV դարի սկզբին Տրդատ Գ-ը և Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին հերթին կործանեցին Արտաշատ քաղաքում գտնվող «զրազինսն Անահտական դիցն», և որ յերազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր»:

112 Տե՛ս Կ. Ղաֆազդյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 88, 91, 92:

94, 266:

113 Տե՛ս K. B. Тревер, Очерки по истории культуры..., էջ 200:

ված ամրոցի պարիսպը: Այդ շինարարությունը տեղի է ունեցել ուրեմն Վեսպասիանոս կայսեր (70—79) ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը իրեն անկախ էր զգում և Տրդատը Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ իրեն անվանում է նեօթէտլէ, այսինքն՝ «ինքնակալ»¹¹⁴:

Սեփական դեմքը պահպանելու ձգտումը մենք տեսնում ենք մշակույթի բնագավառում: Արտաքինից թվում էր, թե այսուհետև Հայաստանում պիտի ավելի ուժեղանային իրանական պետականությունը և իրանական մշակույթը: Այդպես չընթացավ Արշակունյաց Հայաստանի հետագա պատմությունը: Հակադրվելով Հռոմին, Հայաստանը միևնույն ժամանակ չորհրդերեց զարգացման այն միտումը, որը պարթևներին ու ամբողջ Իրանը տանում էր դեպի հելլենիստական մշակույթի վերացումը և զրադաշտականության ձևավորումը իբրև պետական կրոնի: Մեծ Հայքում զրադաշտականությունը հող չգտավ, և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստական մշակույթի կենտրոններից մեկը: Այդ մշակույթի հետագա էվոլյուցիայի արգասիքն էր քրիստոնեական գաղափարախոսության ձևավորումը, որը գաղափարական նշանաբան դարձավ զարգացող ֆեոդալական դասակարգի համար:

Քաղաքական կյանքում հայ ժողովրդի ինքնատիպությունը արտահայտվեց նաև նրանում, որ Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, Տրդատ Ա-ից սկսած, ձգտում էին ստեղծել այդ դինաստիայի հայկական ճյուղը, որը հաջողվում է միայն II—III դարերի եզրին:

Այս ժամանակվանից սկսած հայ Արշակունիների արքունիքում մշակվում է այն տեսությունը, ըստ որի հայ Արշակունիներից առաջ Հայաստանում թագավորած դինաստիան—ժաբել էր առաջին պարթև Արշակունիներից: Սրանով ապացուցվում էր Մեծ Հայքում թագավորող հայ Արշակունիների «բնիկ ժառանգական տեր» լինելու հանգամանքը: Հինգերորդ դարում, երբ բուռն զարգացում ապրեց հայ մատենագրությունը, Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ ընդունեց այդ տեսակետը, որը գերիշխեց նույնիսկ XIX դարի հայ պատմագրության մեջ¹¹⁵:

Հայաստանում Արշակունիների հաստատման նշանակությունը: Տրդատ Ա-ի գահակալմամբ Հայաստանում մոտավորապես վերականգնվեց այն իրավիճակը, որ հաստատվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թվականին՝ Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն, երբ մնում էր տեղական դինաստիան, իսկ Հռոմը միայն հաստատում էր նոր գահ բարձրացող թագաժառանգին, որը համարվում էր «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», իսկ սկսած Օգոստոս կայսրից՝ «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ»:

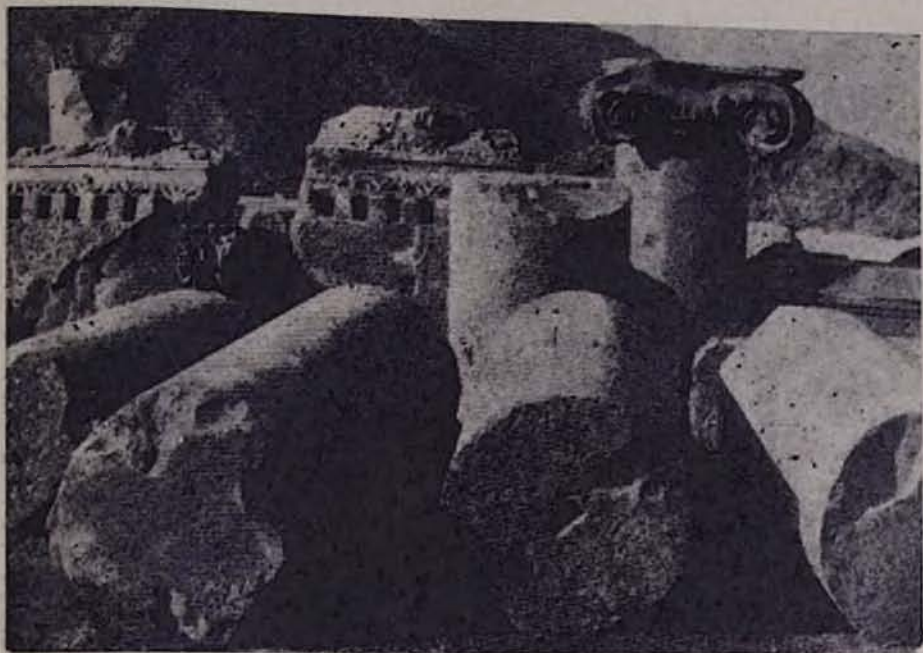
Տարբերությունն այն էր, որ հայկական գահի վրա հայ Արտաշեսյաններին փոխարինեցին պարթև Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն, շուտով բռնեցին հայացման ուղին: Բայց արդեն Տրդատ Ա-ը հայերի համար այնքան է հարազատ եղել, որ ժողովրդական զրույցներում նրա կեր-

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200—201:

¹¹⁵ Ա. Մ. Գաբազյան, Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ, Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսության, Թիֆլիս, 1895, passim:

պարը համաձուլվել է Արտաշես Ա-ի կերպարին¹¹⁶։ Այս բացատրվում է նաև երկու իշխողների գործունեության որոշ նմանություններ¹¹⁷։

Քանի որ վերականգնվում էր մ. թ. ա. 66 թվականի պայմանագիրը, վերականգնվում էր նաև Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիա։ ամբողջությունը, սակայն որոշ վերապահումներով հարավում և հյուսիսում։

Գառնիի հերանոսական տաճարի մանրամասեր

Ընդմիշտ վերացվում է Մոփքի կարճատև թագավորությունը¹¹⁸, որը Հայաստանից անջատված ժայրագավառների հետ միասին վերստին միացվում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիային։ Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի մասին Պլինիոսի, Պտղոմեոսի և այլ անտիկ հեղինակների տեղ-

116 Չ. Մանանդյանը նույնիսկ պնդում է, թե (տե՛ս ռե՛նակա՛ն տեսություն...», հատ. Ա, էջ 353) «Վիպասանքի համապատասխան հատվածներից պարզ երևում է, որ առաջին Արշակունի թագավորը Հայաստանում, ինչպես և Պոլեմոն Ա-ի որդին՝ Ջենոնը (Արտաշես Գ-ը), կոչվել էին Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրի անունով՝ Արտաշես, որ եղել է, հավանորեն, Հայաստանի թագավորների տիտղոսը, ինչպես Արշակը՝ պարթևների և Կեսարը՝ հռոմեացիների մոտ»։

117 Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, էջ 118—119, 122—123։ Անեկրայելի է, որ Վիպասանքում հիշատակված Արտաշեսի կոիլը ալանների դեմ և Սաթենիկի առևանգումը առնչվում է միայն և միայն Տրդատ Ա-ի հետ։ Ալանների ներխուժումը Վիրք և Հայաստան տեղի է ունեցել մ. թ. 72—74 թվականներին։

118 Սահմոս թագավորը, հեռացվելով Մոփքից, ժառանգական կալվածքներ ստացավ Ասորիքում՝ Էմեսա (Հոմա) քաղաքը՝ Օրոնտես գետի ափին։ Այս նոր իշխանությունը հռոմեացիների կողմից ոտնձգվեց՝ ապագայում նրա իշխողներին Հայաստանում թագավորող Արշակունիներին հակադրելու համար։

յալները համապատասխանում են այդ երկրի այն քաղաքական ու վարչական բաժանմանը, որ պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ում:

Հայաստանին տիրանալու համար Պարթևստանի դեմ Հռոմի մղած համարյա մեկդարյա պայքարի փորձը ցույց տվեց, որ կայսրության ուսին ծանր բեռի նման նստած հսկայական ծախսերն ու զոհողությունները չէին արդարացվում հռոմեական զենքի դիպվածային հաջողություններով, որոնք Հայաստանում միայն ժամանակավորապես և ձևականորեն էին հաստատում Հռոմի տիրապետությունը: Փաստորեն երկիրը մնում էր ավելի ու ավելի զորեղացող հայ ավագանու իշխանության ներքո, որը ժողովրդական զանգվածների գլուխ անցած պաշտպանում էր երկրի անկախությունը: Եվ այժմ էլ, եթե փաստորեն հաղթող կողմը պարթևները հանդիսացան, ապա այդ առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ հայ ավագանին և ժողովուրդը նրանց հետ միասին պայքարում էին հռոմեական զավթիչների դեմ:

Ներոնի ձեռքից Տրդատի թագ ստանալու արարողության հանդիսությունն ու փառանքությունը չէր կարող աքողել այն փաստը, որ հաղթողները պարթևներն ու հայերն էին: Հռոմեական բանակը դուրս էր բերվել Հայաստանից, և երկիրը փաստորեն լիակատար անկախություն էր ձեռք բերել: Հռոմի հովանավորությունը սոսկ ձևականություն էր և հանգեցվում էր այն բանին, որ Հայաստանի թագավորը իր իշխանության սիմվոլիկ նշաններն ստանար Հռոմի կայսեր ձեռքից:

Հայաստանում վերջնականապես հաստատվում է Արշակունիների հարստությունը, և Մեծ Հայքը, Պարթևստանից հետո, դառնում է Արշակունյաց երկրորդ (secundogenitur) թագավորությունը: Արևելքում հաստատվում է լիակատար խաղաղության տեսական մի շրջան: